

ԱՍԼԱՆԻ ՎԻՊԵՐԳԻ ԱՆՀԱՅՏ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ

THE UNKNOWN VERSION OF THE BALLAD OF ASLAN

НЕИЗВЕСТНАЯ ВЕРСИЯ БАЛЛАДЫ АСЛАНА

Սամվել Ռամազյան

Samvel Ramazyan

Самвел Рамазян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

samvel.ramazyan@ysu.am

Ներկայացվել է՝ 03.12.2024; գրախոսվել է՝ 29.01.2025; ընդունվել է՝ 18.04.2025

Received: 03.12.2024; Revised: 29.01.2025; Accepted: 18.04.2025

Представлено: 03.12.2024; рецензировано: 29.01.2025; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով

© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence

© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-230

Ամփոփում – Ասլանի վիպերգը («Ասլան աղա» կամ «Կագուան Ասլան») հայտնի է դարձել XIX դ. վերջերից և դասվել միևնույն ժամանակահատվածում գրառված հայ միջնադարյան վիպական ստեղծագործությունների շարքում: Այն վիպական բանահյուսության չափաժողով երգային ստեղծագործություն է, որում ամփոփված են հնագույն առասպելաբանական ենթաշերտեր: Վիպերգը տարածված է եղել հիմնականում Մոկսում և գրառվել է ինչպես տեղաբնակ, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում հանգրվանած մոկացի ասացողներից: Ընդհանուր առմամբ, հայտնի է վիպերգի 5 տարբերակ: Հայտնի է նաև Մոկսի տարածքից դուրս վիպերգի մեկ այլ տարբերակի («Կական Ասլան») գրառման մասին, որը, սակայն, մեզ չի հասել: Թեմայով միակ պահպանված փաստաթուղթը բանահավաք Բենսեի (Սահակ Մովսիսյան) 1914 թ. նամակն է Երվանդ Լալայանին, որի տեքստն ամբողջությամբ ներկայացվում է առաջին անգամ: Նամակում Բենսեն պատրաստակամություն է հայտնում տպագրության համար պարբերաբար Թիֆլիս ուղարկել իր գրառած բանահյուսական նյութերից, մասնավորապես նշելով չափաժողով ստեղծագործություններ՝ «Կական Ասլան», «Ալեքսանոս» և «Հովհաննես Գոյանցի»: Եթե առաջին երկուսը հայտնի են այլ բանահավաքների գրառած տարբերակներով, ապա վերջինն անհայտ է: Բոլոր գրառված նյութերն անհետ կորել են 1915 թ. սկսված ցեղասպանության տարիներին: Հոդվածի գիտական նորույթն այն է, որ Ասլանի վիպերգը, փաստորեն, տարածված է եղել ոչ միայն Մոկսում, այլ նաև Մոկսից դուրս, հարևան շրջաններում: Ի թիվս այլ անվանումների՝ վիպերգը հայտնի է եղել նաև «Կական Ասլան» անվամբ: «Կական» մականունը նույնական է բանահավաք Սարգիս Հայկունու գրառած տարբե-

րակից հայտնի «Կագուանի» հետ: Երկու դեպքում էլ ընդգծվում է վիպերգի հերոսի հրեշ-տակամարտ լինելը, ինչը միանգամայն համահունչ է վիպերգի բովանդակությանը:

Abstract – The ballad of Aslan ("Aslan Agha" or "Kaguan Aslan") became known in the 19th century and is considered one of the Armenian medieval epic works recorded in the same period. It is a poetic and song work of epic folklore containing ancient mythological substrates. The ballad of Aslan was widespread mainly in Moks and was recorded by both local and Moks' narrators who settled in Eastern Armenia. In general, 5 versions of the ballad are known. Another version of the ballad ("Kakan Aslan") is known to have been recorded outside of Moks' territory, but it has not come down to us. The only preserved document on the subject is the letter of folklorist Bense (Sahak Movsisyan) to Yervand Lalayan from 1914, the text of which is presented in its entirety for the first time. In the letter, Bense expresses his willingness to periodically send his records of folklore materials to Tiflis for publication, in particular, mentioning the poetic works "Kakan Aslan", "Alexanos" and "Hovhannes Goyantsi". The first two are known from versions recorded by other folklorists, the last is unknown. All the recorded materials were lost without a trace during the genocide that began in 1915. The scientific novelty of the article is that Aslan's ballad was, in fact, widespread not only in Moks but also in neighboring regions outside of Moks. Among other names, the ballad was also known under the name "Kakan Aslan". The nickname "Kakan" is identical to the name "Kaguan", known from the version recorded by folklorist Sargis Haykuni. In both cases, the struggle of the hero of the ballad with the angel is emphasized, which is completely consistent with the content of the ballad.

Аннотация – Баллада Аслана («Аслан-ага» или «Кагуан Аслан») – стихотворно-песенное произведение эпического фольклора – стала известна в XIX веке и считается одним из армянских средневековых эпических произведений, записанных в тот же период. Данная баллада содержит древние мифологические субстраты. Баллада Аслана была распространена в основном в Моксе и записана как с уст местных, так и нашедших пристанище в Восточной Армении сказителей. В общей сложности известно 5 версий баллады. Однако помимо этих версий есть еще одна, не дошедшая до нас версия баллады («Какан Аслан»), записанная за пределами Мокса. Единственным сохранившимся документом, имеющим отношение к этой теме, является письмо фольклориста Бенсе (Саака Мовсисяна) Ерванду Лалаяну, датированное 1914 г., текст которого впервые приводится целиком. В своем письме Бенсе выражает готовность периодически отправлять сделанные им записи фольклорных материалов в Тифлис для публикации. Речь идет, в частности, о стихотворных произведениях «Какан Аслан», «Алексанос» и «Ованес Гоянци». При этом первые два известны по версиям, записанным другими фольклористами, а последнее неизвестно. Все записанные материалы были бесследно утеряны во время геноцида в 1915 г. Научная новизна статьи состоит в том, что баллада Аслана на самом деле была широко распространена не только в Моксе, но и в соседних регионах за пределами Мокса. Она была известна также под названием «Какан Аслан». Прозвище «Какан» идентично имени «Кагуан» из версии, записанной фольклористом Саргисом Айкуни. В обеих версиях подчеркивается борьба героя баллады с ангелом, что полностью соответствует содержанию баллады.

Հիմնաբառեր – «Ասլան աղա» վիպերգ, «Կական Ասլան», «Կագուան Ասլան», Մոշ, Մոկս:

Keywords – Ballad "Aslan Agha", "Kakan Aslan", "Kaguan Aslan", Mush, Moks.

Ключевые слова – баллада «Аслан-ага», «Какан Аслан», «Кагуан Аслан», Муш, Мокс.

Ներածություն

«Ասլան աղա» կամ Ասլանի վիպերգը (ballad) հայտնի է դարձել XIX դ. վերջերից՝ դասվելով միևնույն ժամանակահատվածում գրառված հայ միջնադարյան վիպական ստեղծագործությունների շարքը («Կարոս խաչ», «Մոկաց Միրզա», «Նարեկացի» ևն): Այն իրապես վիպական բանահյուսության չափածո երգային ստեղծագործություն է, որում ամփոփված են հնագույն առասպելաբանական ենթաշերտեր: Մինչ այժմ հայտնի է վիպերգի 5 տարբերակ, դրանք են՝

- Գարեգին Հովսեփյանի՝ Վաղարշապատում հանգրվանած մոկաց բանասացներից գրառված «Ասլան Աղէն» ընդհանուր վերնագրով 2 տարբերակը, որոնք հրատարակվել են 1892 թ. «Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստությունից» ժողովածուի մեջ (Յովսեփեանց 1892, 3–11),

- Սարգիս Հայկունու՝ Վաղարշապատում մոկաց բանասացից գրառած և 1906 թ. հրատարակածը՝ «Կագուան Ասլան» վերնագրով (ԷԱԺ 1906, 13–15),

- Հովսեփ Օրբելու 1911 թ. Մոկսում տեղացի բանասացից գրառած տարբերակը՝ «Ասլան աղէն», որը հրատարակվել է 1982 թ. և ավելի ուշ (հայերեն և ռուսերեն՝ Օրбели 1982, 105–107; Օрбели 2002, 102–104),

- Սերինեի (Ս. Ավագյան)՝ Վանի Արճակ շրջանից գրառած և 1978 թ. հրատարակված «Ասլան աղեն» (ՀԱԲ 1978, 135–136):

Առկա տեղեկատվության համաձայն՝ վիպերգի մի ամբողջական երգային տարբերակ 1920-ական թթ. ձայնագրել է երգահան Սպիրիդոն Մելիքյանը, ինչը, սակայն, չի հայտնաբերվել (Խոսրոբյան 2001, 80): Որոշ տվյալներից դատելով՝ այն պետք է նույնական լինի Մոկսում Հ. Օրբելու գրառած տարբերակին: Վստահաբար առկա են նաև անտիպ տարբերակներ, որոնց ուսումնասիրությունն ընթացքի մեջ է:

Գ. Հովսեփյանի գրառած վիպերգի առաջին տարբերակը ֆրանսերեն է թարգմանել և 1903 թ. Փարիզում «Հայ ժողովրդական երգեր» ժողովածուի մեջ հրատարակել Արշակ Չոպանյանը, Le Seigneur Aslan վերնագրով (Chants populaires arméniens 1903, 173–177): Ընդգրկված լինելով երգարվեստին նվիրված ժողովածուի մեջ՝ այն պատշաճ ուշադրության չի արժանացել եվրոպական գիտական հանրության կողմից: Միևնույն տարբերակը 1916 թ. ռուսերեն է թարգմանել և «Владыка Аслан» վերնագրով հայ բանաստեղծության ժողովածուի մեջ հրատարակել Վալերի Բրյուսովը (Брюсов 1916, 130–134): Առավելապես եվրոպական գիտական շրջանակներում հայտնի է Հայկունու գրառած տարբերակի հիման վրա Բագրատ Խալաթյանի գերմաներեն արձակ թարգմանությունը (Chalatianz 1909, 368–369), որը 1909 թ. Բեռլինում հրատարակվել է միջազգային բանահյուսական ժողովածուի հայկական բաժնում (Armenische Heiligenlegenden): Թեև Խալաթյանը համապատասխան ծանուցմամբ ճշտությամբ նշել է «Կագուան Ասլանի» և մյուս թարգմանված վիպերգերի աղբյուրը (Chalatianz

1909, 364), այնուամենայնիվ, եվրոպական և ընդհանրապես միջազգային գիտական շրջանակներում վիպերգի այս տարբերակը (Kaguan Aslan) հայտնի է դարձել հենց Խալաթյանի անվամբ, ինչը գերիշխում է մինչ այժմ (օրինակ, Վ. Ժիրմունսկին ևս սխալմամբ վիպերգի գրառող է նշում Բ. Խալաթյանցին՝ Жирмунский 1962, 163): Ըստ էության, գերմաներեն տեքստը Հայկունու տարբերակի համառոտ վերաշարադրանքն է:

Վիպերգը ժամանակին քննության են ենթարկել Մանուկ Աբեղյանը (Աբեղյան 1966, 507–513) և Սարգիս Հարությունյանը: Մ. Աբեղյանն այն դասել է «պարզոտնյա» խառն ոտանավորներով հորինված նմանօրինակ այլ վիպերգերի շարքը, «որոնք մինչև 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը, գուցե և մինչև վերջերս ոչ թե ասվում էին, այլ երգվում» (Աբեղյան 1971, 309): Ս. Հարությունյանը վիպերգին անդադարձել է առավելապես հոգեառ հրեշտակի կերպարի և հոգեառի (գրող) դեմ կռվի հավատալիքի քննության տեսակետից (Հարությունյան 2000, 410–416): Մեկ այլ աշխատության մեջ Ս. Հարությունյանն «Ասլան աղան» դասում է այն ծավալուն վիպական երգերի շարքը, որոնց մեջ հարակցվել ու միաձուլվել են կրոնաառասպելաբանական, պատմական ու կենցաղային մոտիվներ, սյուժեներ, կերպարներ (Հարությունյան 2000, 177):

Վիպերգի հայտնի չորս տարբերակներից երեքի տեքստերը վերահրատարակվել են Գրիգոր Գրիգորյանի աշխատության մեջ (Գրիգորյան 1986, 203–211), առանձին քննարկվել են Ասլանի և Մարգարիտի կերպարները (Գրիգորյան 1991, 378–380): Վիպերգի գլխավոր հերոսի և «Սասնա ծռերի» Փոքր Մհերի կերպարային ընդհանրություններին անդադարձել է Հովսեփ Օրբելին (Օրբելի 1982, 48, Օրբելի 2002, 27–28), վիպերգի տարբերակի գրառման հետ կապված, որը, սակայն, հրատարակվել է բավական ուշ: Ընդհանրապես, 1911–1912 թթ. Մոկսում Հ. Օրբելու գրառած նյութերը, այդ թվում՝ վիպերգի տարբերակը, առաջին անգամ հրատարակվել են 1982 թ., Մոսկվայում (Օրբելի 1982, 105–107), երկրորդ անգամ՝ 2002 թ., Երևանում (Օրբելի 2002, 102–104):

Բենսեի գրառած տարբերակը

Քիչ հայտնի փաստ է, որ ժամանակին վիպերգի մեկ այլ տարբերակ գրառել է նշանավոր բանաստեղծ Բենսեն (Սահակ Մովսիսյան, 1867–1939 թթ.), ըստ ամենայնի, հայրենի ծննդավայր Մշո Բուվանըխ գավառի Կոփ գյուղում կամ Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից մեկում, որտեղ զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ (Ալաշկերտ, Խնուս, Բիթլիս): Ամեն դեպքում որևէ տեղեկություն կամ հիմք չկա մտածելու, թե խոսքը Մոկսում կամ մոկաց բանասացից գրառված ևս մեկ տարբերակի մասին է, որն արդեն բացառիկ տեղեկություն է:

Առկա տեղեկատվության համաձայն, 1900 թ.-ից հետո Բենսեն գրառել է Մոկսի բանահյուսությունից արդեն հայտնի վիպերգեր՝ «Կարոս խաչ», «Ալեքսանոս» և «Սասնա ծռերի» պատումներ (ՀԺՀ 1967, 548): Նշվում է նաև տվյալ ժամանակահատվածում Բենսեի գրառած «Կական Ասլան» վիպերգի մասին

(ՀԺՀ 1967, 552), որն, անշուշտ, Հայկունու տարբերակի «Կագուան Ասլան» վերնագիրն է հիշեցնում: Մասնավորապես, բանահավաք Երվանդ Լալայանին ուղղված 1914 թ. հունիսի 11-ի նամակում Բենսեն հայտնում է. «Պատրաստ ունեն... Կական Ասլան, Յովանէս Գոյանցին, Ալեքսանոս ժողովրդական ոգանատրները» (ԳԱԹ, Ե. Լալայան, 105, Բենսենի նամակ, 2): Այսինքն՝ միանշանակ է, որ մինչև տվյալ ժամանակահատվածը «Կական Ասլանը» չափաժող տեքստով գրառված է եղել բանահավաքի կողմից: Սակայն նման նյութ Բենսենի արխիվում մինչ այժմ չի հայտնաբերվել: Բենսենի որդու՝ բանաստեղծ Սողոմոն Տարոնցու (Մովսիսյան, 1905–1971 թթ.) ծանուցմամբ, նշված գրառումն այլ նյութերի հետ միասին անհետ կորել է Թիֆլիս ուղարկելիս (ՀԺՀ 1967, 552): Տվյալ տեղեկատվության համար որպես հիմք է վկայակոչվում Ե. Լալայանին ուղղված միևնույն նամակը, որում, սակայն, խոսվում է Կ. Պոլիս ուղարկված այլ նյութերի չիրատարակվելու և հետագայում Թիֆլիս, նրա ազգականներից Հարություն Մովսիսյանին առաքելու մասին (ԳԱԹ, Ե. Լալայան, 105, Բենսենի նամակ, 1):

Առկա տեղեկությունները թույլ են տալիս համոզվելու, որ 1900–1913 թթ. ընթացքում գրառված վիպերգի բանասացն է եղել Բենսենի հայրենակից Մշո Բուլանը զավառի Կոփ գյուղի բնակիչ Հակոբ Հաղոյանը (Հակոբ Հաղոյ, ծնվ. մոտ 1868 թ., անգրագետ հողագործ, հայտնի որպես հեքիաթասաց, երգասաց և առակախոս), որը 1915 թ. ջարդերից հետո գաղթել է Արևելյան Հայաստան, հաստատվել Սևանի շրջանի Դոմաշեն գյուղում, որտեղ էլ մահացել է 1930-ական թթ. (ՀԺՀ 1967, 563–564): Հ. Հաղոյանը եղել է Բենսենի թերևս ամենահայտնի տեղեկատու-բանասացը, որից 1900–1915 թթ. ընթացքում գրառած նյութերից Բենսեն նշել է «Սասնա ծռերի» մի տարբերակ («Սանասար ու Բաղդասար»), «Ալեքսանոսը», «Հովհաննես Գոյանցին», «Կարոս խաչը» և «և մի քանի այլ վիպական երգեր» (ՀԺՀ 1967, 564, հմմտ. ՀԱԲ 1972, 166): Տրամաբանական է, որ տվյալ վիպերգների շարքում, առաջին հերթին, պետք է լիներ վերը նշված «Կական Ասլանը»:

Վստահաբար, «կականը» Հայկունու գրառած տարբերակի «կագուանի» («կագվանի») հնչյունափոխված ձևն է: Ըստ Հ. Աճառյանի, «կագ» արմատի նշանակությունն է «վեճ, կռիվ», որից՝ «կագասեր» և «կագացող», այսինքն՝ կռվարար, «կագիլ»՝ կռվել: Նշվում են նույն արմատով կազմված այլ բառեր ևս՝ կագիմ, կագազարթոյց (Աճառյան 1973, 477), «կագ ու կռիվ զարթնեցնող, հարուցող», «կռիվ գրգռող» իմաստներով (Մալխասեանց 1944, 358), նաև՝ կագական (ԱԲՀԼ 1865, 413): Ս. Մալխասյանցն իր հերթին «կագել» բայը ստուգաբանում է նաև «աղմուկ հարուցանել, վիճել, մաքառել, ընդդիմամարտել, հակառակել» իմաստներով (Մալխասեանց 1944, 358): Նշվում է նաև հին հունարեն κακίζω բառը՝ «սասարել, հանդիմանել, նեղել, անարգել, վիրավորել» և այլ իմաստներով (Beekes 2010, 620): Համանման արմատներ Հ. Աճառյանը նշում է պարսկերենում և թուրքերենում, մասնավորապես դասական պարսկերենում gāk և gawgā նշանակում են «աղմուկ, խառնաշփոթ» (Աճառյան 1973, 477), իսկ արդի թուրքերենում kavgā նշանակում է «վեճ, կռիվ, ծեծկռտուք, աղմուկ», kavgaci՝

«կովարար, կովազան, աղմկարար», kavgali՝ «կոված, վիճած» ևն (Баскаков 1977, 523): Միևնույն բառն այլ ձևով հայերեն արմատի հետ համեմատվում է նաև 1865 թ. Հայկազյան բառարանում՝ «զավկա», «զավկածը» (ԱԲՀԼ 1865, 413): Այսպիսով, «կագուանը» կարելի է ստուգաբանել որպես «կովարար, ընդդիմացող, հակառակվող»: Հաշվի առնելով Գաբրիել հրեշտակի հետ Ասլանի մենամարտի դրվագը վիպերգում՝ նման մականունը միանգամայն համահունչ է գլխավոր հերոսի կերպարին: Ըստ այդմ, բոլոր տարբերակներով էլ խոսքը պետք է հրեշտակամարտ հերոսի մասին լինի, ինչն առնչվում է ոչ միայն «Սասնա ծռեր» էպոսին, այլև աստվածաշնչյան նահապետ Իսահակի որդի Հակոբի մենամարտի պատմությանը: Դրանից հետո է ի պատասխան Հակոբի համառ խնդրանքների՝ տրվում օրհնություն և նոր անուն՝ «Իսրայել» (Ծննդոց 32:24-30), երբայերեն՝ «այր աստվածամարդ» (ԵՅԵ 1913, 387, հմմտ. Noegel, Wheeler 2002, 161):

Կական Ասլանը «Սասնա ծռեր» էպոսում

Ըստ երևույթի, «Կական Ասլան» անվամբ կերպար է եղել «Սասնա ծռերի» պատումներից առնվազն մեկում: Մասնավորապես, 1916 թ. մոտ 40-ամյա գավաշցի Մարգարիտ Սարգսյանից գրառված ԻԱ պատումում բազմիցս փոխկապակցված նշվում են Մելիքի ծառաներ կամ փահլևաններ Կականը և Ասլանը: Էպոսի առաջին իսկ ժողովածուի մեջ որպես ԻԱ պատումի գրառող է նշված բանահավաք Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը (1881-1938 թթ.), որի արխիվում էլ ներկայումս պահպանվում է գրառման բնագիրը: Իրականում գավաշցի բանասացից պատումը գրառել է Արտաշես Շահինյանը, 1916 թ., էջմիածնում (Սասնա ծռեր 1999, 30): Էպոսի պատումների 1977 թ. վերահրատարակության մեջ նյութը նշված է որպես Թ պատում (Սասնա ծռեր 1977, 509): Կականը և Ասլանը որոշ դերակատարություն ունեն Մսրա երկրում մանուկ Դավթի փորձությունների դրվագներում՝ կապված Մելիքի հողը բռնելու, կրակով և ոսկով փորձվելու, ինչպես նաև Բանդի-Մահու գետի կամրջին Դավթին սպանելու՝ Մելիքի պատվերի հետ (Սասնա ծռեր 1936, 895-898), որը պատումների մեծ մասում սովորաբար բնորոշ է այլ կերպարների: Վերջին դրվագից պարզվում է, որ Կականն ու Ասլանը Դավթի հոր՝ Առյուծ Մհերի նախկին ծառաներն են, Մելիքի կողմից գերեվարված, այսինքն՝ հարազատ սասունցի հերոսներ, որոնք խոստովանում են Մելիքի մտադրությունը, անցնում ծառայության մանուկ Դավթի մոտ և նրա հետ վերադառնում Սասուն (Սասնա ծռեր 1936, 898): Ձենով Հովանի ասելով՝ հենց նրանք են եղել Մեծ Մհերի օգնականները որսորդության (նեճիր) ժամանակ (Սասնա ծռեր 1936, 903): Ի վերջո, Կականն ու Ասլանն օգնում են Դավթին բոլոր գործերում, պահապան կարգվում վերաշինված Մարութա վանքին և դիմադրում վանքն ավերելու համար հարձակված Կուզբաղնի զորքին: Այսինքն՝ ասացողն արդարացնում և վերականգնում է առժամանակ հանգամանքների բերումով հակառակորդի ճամբարում հայտնված սասունցի հերոսներին և նրանց վերադարձնում հարազատ միջավայր՝ քավելու հակառակորդին գործակցելու մեղքը և վերականգնելու սեփական համբավը: Հետագայում հավատալով հակառակորդի

խաբեությանը Դավթի սպանության մասին՝ նրանք տեղի են տալիս և հեռանում (Սասնա ծռեր 1936, 905):

Այլ պատումներում Մելիքի կողմից Դավթին սպանելու համար «կարգված» փահլանները սովորաբար առավել հայտնի կերպարներ են և պատումներում բազմիցս նշվող, այն է՝ Բաթմանա Բուղա և Չարբահար Քամի (տարբեր պատումներում նշվում է այլ անվանաձևերով՝ Բաթմանա Բողա, Չարբախա կամ Ճարպախար Քամի, նաև՝ Ճարպանա Ֆերըզ կամ Վեհրըզ, երբեմն հանդիպում է մեկ այլ կերպար՝ Ֆրենկը Դիվ կամ Ֆրենկիստանա Դիվ): Տվյալ կերպարներն ունեն միևնույն դերակատարությունը, որոշ դեպքերում ևս խոստովանում են Մեծ Միերին նախկինում ծառայած լինելը, անցնում ծառայության Դավթի մոտ և ապաստանում Սասունում: Ամեն դեպքում Մարա Մելիքի ենթակա ծառաների այս և այլ բնորոշ անուններից (Բադին, Կոզբադին, Սուդին, Չարխադին ևն) մանավանդ Ասլանը խիստ տարբերվում է:

Հակառակ նշված այլ կերպարների բազմազանությանն ու հաճախականությանը՝ հենց Կականի և Ասլանի կերպարներն են ընդգրկվել էպոսի համահավաք տարբերակում, կրկին Մարա փահլանների թվում և մանուկ Դավթի փորձության դրվագի առնչությամբ (Սասունցի Դավիթ 1939, 169–171, Սասունցի Դավիթ 1981, 140–142): Վերջում Մարա երկիր տարված մանուկ Դավիթը Մելիքի գուրզով սպանում է նրանց և հինգ այլ փահլանների (Սասունցի Դավիթ 1939, 171, Սասունցի Դավիթ 1981, 142), ընդամին, Սասունի հետ Կականի և Ասլանի ազգակցական կապն այլևս չի դրսևորվում, և նրանք վերածվել են հակառակորդ կերպարների: Համահավաք բնագրում, ըստ էության, կատարվել է դերաբաշխման որոշակի համաձայնեցում, և Մելիքի պատվերով մանուկ Դավթի սպանության համար նշանակված փահլանների դերում հանդես է գալիս առավել հայտնի Բաթմանա Բուղա – Չարբահար Քամի ավանդական զույգը: Ըստ ամենայնի, տվյալ դեպքում առավել առաջնային դեր է ունեցել կերպարային բազմազանության ապահովումը, որի հետևանքով էպոսին ոչ հարազատ կերպար կամ կերպարներ են ներմուծվել համահավաք տարբերակ: Հիմնվելով էպոսի համահավաք տարբերակին՝ իր «Սասնա Դավիթ» ստեղծագործության մեջ Կականի և Ասլանի կերպարներն ընդգրկել է նաև գրող Նաիրի Զարյանը, միևնույն դերակատարությամբ (Զարյան 1972, 105–106, 108):

Վերոհիշյալի հաշվառմամբ ակնհայտ է, որ արձանագրվել է Սասնա պատումների բնորոշ շեղում-շփոթ, ընդամին, հարազատ հայոց միջավայրից սերող Կական-Ասլանի կերպարը երկատվել է՝ վերածվելով անբաժան գործակից երկու կերպարների: Թե ու՞մ կողմից է կատարվել կերպարի երկատումը՝ բանասացի՞, գրառողի՞, թե՞ հրատարակչի, այլևս դժվար է որոշել, թեև սովորաբար նման երևույթ դիտարկվում է հենց բանասացի պարագայում: Հարկ է նշել, որ նման երկատում դիտարկվում է նաև այլ կերպարների պարագայում, և վերոհիշյալը միակ դեպքը չէ (ճիշտ այնպես, ինչպես դիտարկվում է նաև հակառակ երևույթը՝ որոշ տարբեր կերպարների միաձուլումը): Ավելին, շարադրանքից իսկ որոշ դեպքերում զգացվում է, որ խոսքը մեկ կերպարի մասին կարող է լինել: Օրինակ,

«Մելիք Կ'ասա Կական, Ասլանին», «քու Կական, Ասլան, քու խուրլամ» կամ «Դավիթ Էկավ, Կական, Ասլան էլ խիտ» (Սասնա ծռեր 1936, 895, 898): Ուշագրավ է նաև, որ վասպուրականցի Մարգարիտ Սարգսյանն ունեցել է լավ բանասացի համբավ, իմացել է «Ռոստամ Զալ», «Մոկաց Միրզեն», մոտ երկու տասնյակ այլ բանահյուսական նյութեր՝ հեքիաթ, երգեր ու խաղեր (Սասնա ծռեր 1936, 889): Վստահաբար, դրանց թվում պետք է լիներ նաև Ասլանի վիպերգը Մշո տարբերակով («Կական Ասլան»), ինչով էլ կբացատրվեր կերպարի ներմուծումը «Սասնա ծռերի» տվյալ պատում:

Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ Մոկսից դուրս՝ հարևան Մշո դաշտում, ևս գոյություն է ունեցել վիպերգի մեկ այլ տարբերակ՝ «Կական Ասլան» համանման անվամբ:

Բենսեի նամակը Ե. Լալայանին

Վերոհիշյալի հաշվառմամբ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ե. Լալայանին ուղղված Բենսեի՝ խնդրո առարկա նամակը, քանի որ բացառապես դրանում է հիշատակվում վիպերգի մեկ այլ անվամբ գրառված տարբերակի մասին: Նամակը պահպանվում է Գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում, Ե. Լալայանի ֆոնդում, թիվ 105 գործում: Այն ամբողջությամբ լավ պահպանված ձեռագիր է, 27x20,5 սմ չափի՝ բաղկացած 2 թերթից, գրված պարզ և ընթեռնելի մաքուր հայերենով: Նամակի լեզուն արևելահայերենի և արևմտահայերենի որոշակի խառնուրդ է:

Նախ, հարկ է նշել, որ Բենսեն ու «Ազգագրական հանդեսի» հիմնադիր և խմբագիր Լալայանն առնվազն 1899 թվականից ունեին որոշակի կապ և համագործակցություն: Մասնավորապես, 1899–1900 թթ. հանդեսի զույգ համարներում տպագրվել է Բենսեի «Բուլանըխ կամ Հարք գավառ» ծավալուն ազգագրական ուսումնասիրությունը, որն այնուհետև 1901 թ., որպես առանձին գրքույկ, Թիֆլիսում հրատարակվել է Լալայանի խմբագրությամբ (Բենսե 1901, 7–108):

Նամակի հենց սկզբում Բենսեն նշում է, որ 1912–1913 թթ. ընթացքում տեսակցել է Մուշ-Բուլանըխ այցելած հայտնի գրող, լրագրող Գեղամ Տեր-Կարապետյանի (Մշո Գեղամ, 1865–1918 թթ.) հետ, որն այդ ժամանակ օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր էր, և Կ. Պոլսում հրատարակելու նպատակով նրան է հանձնել «Սասնա ծռեր» էպոսից իր գրառած «Սանասար և Բաղդասար» (բնագրում՝ «Սանեսար և Բաղդասար») պատումի և «Էլեքն ու Մելեքը» ստեղծագործության ձեռագրերը: Տեքստից հետևում է, որ պայմանավորվածություն է եղել տվյալ նյութերն առանձին գրքույկներով (բնագրում՝ «տետր» կամ «տետրակ») հրատարակելու մասին, ինչն այդ ժամանակահատվածում ընդհանրապես ընդունված ձևաչափ էր: Սակայն ակնկալված հրատարակության հարցը ձախողվում է, ըստ այդմ, Բենսեի ուղղորդմամբ ձեռագրերն առաքվում են Թիֆլիս, իր ազգական Հարություն Մովսիսյանին (հավանաբար, հոգևորական), որի միջոցով էլ տպագրության համար ներկայացվում են Երվանդ Լալայանին: Առժամանակ անց լուր է ստացվում, թե Լալայանը մերժել է մասնավորապես «Սա-

նասար և Բաղդասարի» հրատարակությունը առանձին գրքույկով, քանի որ մինչ այդ հայտնի բանահավաքների կողմից տարբեր շրջաններում գրառված բազմաթիվ տարբերակներ էին հրատարակվել, այդ թվում՝ հանդեսի էջերում: Բենսեն նամակում նշում է, որ իր գրառած տարբերակում կան որոշ մանրամասներ, որոնք այլ աղբյուրներից հայտնի չեն և խնդրում է այն հրատարակել առանձին գրքույկով կամ առնվազն հանդեսի էջերում: Որոշ հատուկ անուններ (Շող-շաղիմ, Թովս-թալիմ), իրոք, էպոսի այլ պատումներից հայտնի չեն, ըստ այդմ, Բենսեն իրավունք ուներ պնդելու իր գրառած նյութերի յուրօրինակության մասին: Մյուս կողմից, դրանք թվում են բանահյուսական կրկնությամբ ստեղծված կերպարներ (բացառված չէ՝ երկվորյակ), որոնք, ըստ ամենայնի, տեղական հորինվածք են:

Այնուհետև Բենսեն պատրաստականություն է հայտնում տպագրության համար պարբերաբար ուղարկել իր գրառած բանահյուսական այլ նյութերից՝ մասնավորապես նշելով չափածո ստեղծագործություններ՝ «Կական Ասլան», «Ալեքսանոս» և «Հովհաննես Գոյանցի»: Եթե առաջին երկուսը հայտնի են այլ բանահավաքների (Գ. Հովսեփյան, Ս. Հայկունի) գրառած տարբերակներով, ապա վերջինն անհայտ է (*Գոյանցի* անվամբ հայտնի է եղել Արևմտյան Հայաստանի քրդական աշիրերներից մեկը, որը 1930-ական թթ. տակավին հիշատակվել է Սղերդի շրջանում): Սողոմոն Տարոնցու համապատասխան ծանուցման համաձայն, փաստորեն, տվյալ 3 նյութերը, ինչպես նաև վերը հիշատակված «Էլեքն ու Մելեքը» (ըստ ծանուցման, «Էլիք ու Մելիք»), «Սանասար և Բաղդասար» անհետ կորել են (ՀԺՀ 1967, 552): Համաձայն Ս. Տարոնցու, էպոսի պատումը գրառվել է հոր ուսուցչության տարիներին, կազմել մոտ 5 հազար տող (ՀԺՀ 1967, 548):

Ինչ վերաբերում է Նահապետ Քուչակի գործերին, ապա ավելի ուշ Թիֆլիսում հրատարակվող «Համբաւաբեր» հասարակական-քաղաքական և գրական շաբաթաթերթի 1917 թ. ապրիլի զույգ համարներում (№ 13-14) տպագրվել է Բենսեի «Վանցի-Քիւզաք» ուսումնասիրությունը, որում տեղ են գտել բանաստեղծի մասին ժողովրդի մեջ շրջող զանազան գրույցները:

Բենսեն անդրադառնում է նաև իր գրառած քրդական բանահյուսական նյութերին՝ դրանցից նշելով «Մամոն և Ջինեն» և «Դըմ-դըմը» («Խսան Դըմդըմ»): Երկուսն էլ հայտնի են այլ բանահավաքների գրառած տարբերակներով, նամակում Բենսեն վստահաբար ակնարկում է դեռևս 1904 թ. հանդեսում տպագրված «Մամո եւ Ջինէ» Ալաշկերտի տարբերակը (Նժդեհեան 1904, 197-240): Բենսեն ինքը 1923-1924 թթ. կատարել է դրա գրական մշակումը և գրել համանուն պիես, որը նրա անտիպ գործերից է (ՀԺՀ 1967, 552): Շատախցի բանասացից 1911 թ. գրառված «Խսան Դըմդըմի» մի տարբերակ Ե. Լալայանն ինքն է հրատարակել 1913 թ. «Ազգագրական հանդեսում», ընդ որում, այն ևս հայերեն է պատմվել (Լալայեան 1913, 154-160): Հետագայում, ԽՍՀՄ-ի օրոք, արևմտահայ բանասացներից գրառվել են հայերեն և քրդերեն մի քանի տարբերակներ, ինչպես նաև համանուն պարերգերը (Ջնդի 185, 175-181): Որոշ տեղեկություններով,

Բենսեն «Էսան Դըմդըմի» տարբերակը գրառել է որպես վիպերգ, 1908 թ. Կոփ գյուղում (<ԺՀ 1967, 559): Ամեն դեպքում այն կորսվել է, ինչի մասին ավելի ուշ անձամբ տեղեկացրել է նաև քուրդ բանահավաք Հաջիե Ջնդիին (Ջնդի 1985, 175):

Այսօր արդեն որոշակիորեն ողբերգականորեն է հնչում նամակի վերջնամասը. «Ազգագրական նիւթեր հաւաքելու բռնութիւն փափաք ունիմ, բայց գիտէք, որ մեր կեանքի պայմանները այնքան ալ նպաստաւոր չեն. ուսումնասիրութեան համար միջոցներ կը պակսին մեզի բացարձակապէս: Բացի ասկէ, այսպէղ չենք քաջալերուիր...» (ԳԱԹ, Ե. Լալայան, 105, Բենսէի նամակ, 3): Բանահավաքը ընդամենը երկու նախադասութեամբ ներկայացրել է այն իրադրությունն ու մթնոլորտը, որում ապրում և փորձում էր ստեղծագործել հայ մտավորականը տվյալ ժամանակահատվածում ու միջավայրում: Մոտ 1 տարի առաջ Բիթլիսի շրջանում ուսուցչություն անելիս օսմանյան ոստիկանության խարդավանքների հետևանքով Բենսեն ձերբակալվել և բանտարկվել էր 6 ամսով, ինչից հետո նրան արգելվել էր բնակվել ծննդավայրում, և նա ստիպված հաստատվել էր Արածանիի քրդական մի գյուղում (<ԺՀ 1967, 548): Ըստ էության, Ե. Լալայանին ուղղված նամակը մի հուսահատ փորձ էր փրկելու Երկրում տարիների ընթացքում հայթայթված և կուտակված բանահյուսական գանձերը, ինչը, սակայն, չի հաջողվել:

Նամակի գրությունից ընդամենը մեկուկես ամիս անց սկսվելու էր I համաշխարհային պատերազմը, ինչին հետևելու էր Հայոց ցեղասպանությունը: Բանահավաքին հաջողվելու էր ընտանիքով փրկվել և անցնել Արևելյան Հայաստան՝ սակայն թողնելով ոչ միայն ծննդավայրը, այլև թանկագին բանահյուսական նյութերը, որոնք, թերևս, կորսվել են անվերադարձ: Երևանում հաստատվելուց հետո Բենսեն, անշուշտ, փորձել է վերականգնել տվյալ ժառանգությունը, սակայն այլևս գոյություն չունեի այն բանահյուսական միջավայրը, որի ծնունդ էին տվյալ նյութերը, և շատ դեպքերում գրառումներ են արվել հիշողությամբ: Վերականգնված և ի մի բերված նյութերի զգալի մասը հրատարակվել է հետագայում: «Կական Ասլանը», ցավոք, դրանց թվին չի պատկանում:

Նամակը հրատարակվում է առանց լեզվաոճական փոփոխությունների, որոշ կետադրական սրբագրումներով: Պահպանվել են հատուկ անունների գրության ձևերը: Տեքստում առկա բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են:

Կոփ, Պոլանըզ, 11 Յունիս 1914

Մեծապատիւ
պ. Երուանդ Լալայեան

Թիֆլիս

Մեծ. Պարոն,

Մեկ-երկու տարի առաջ, Օսմ. Խորհրդարանի Մուշի երեսփոխան Գեղամ էֆ. Տէր-Կարապետեան, գաւառէս անցնելու ատեն հաւաքած ժողովրդական նիւթերից «Սանեսար և Բաղդասար» և «Էլեքն ու Մելեքն» Կ. Պօլիս տպագրել տալու համար հետը տարաւ: Կ. Պօլսոյ նորածին հրատարակչութիւնը սունկի

նման բռանելով ու չորնալով՝ այդ տետրերու հրատարակութիւնը յաջողեցաւ: Այնուհետև իմ խնդրանաց վրայ դրկուեցաւ Թիֆլիս ազգական Հ. Յարութիւն Մովսէսեանցին, որպէսզի տեղդ անոր հրատարակութիւնը կերպով մը յաջողցնէր:

Այժմ ինձի լուր կը տրուի, որ Դուք ևս մերժած էք առանձին տետրակի ձևով հրատարակելը՝ յայտնելով, որ այդ նիւթին բազմաթիւ վարիանտները արդէն լոյս տեսած են: Բայց ներեցէք, որ դիտել տամ Ձեզի, թէ՛ «Սանեսար-Բաղդասար» ազգային վէպս մինչև այժմ եղած վարիանտներից բաւական կը տարբերի: Հոն յիշատակուած *Պղնձէ քաղաքը*, *Դէղծուն Խաթունը*, *Քառսուն ճիւղ ծամով աղ-ջիկը*, մանաւանդ վերջերը – ազգաբանութեան մէջ, Շող-շաղիմը, Թուփ-թալիմը ևն ևն բոլորովին նորութիւններ են և ուրիշ վարիանտներու մէջ չեն գտնուիր, որքան որ ինձի յայտնի է:

Ոչ այնքան նիւթական ակնկալութիւնից, որքան բարոյական, կը խնդրէի Ձեզմէ, որ այդ տետրերուն հրատարակութիւնը տետրակի ձևով յաջողեցնէիք: Իսկ եթէ անհնար է, գոնէ Ձեր պատուական հանդէսին մէջ զետեղէիք, չմոռնալով օրինակ մը ինձի դրկելու շնորհը. գոնէ բարոյապէս վարձատրած կը լինէիք ինձ: Ինչպէս ըսի, իմ առանձին հրատարակուելու պարագային, Ձեզի կը թողնեմ հրատարակչի լիազօր իրաւունքը, և ինչ որ պայման կառաջարկէք, կընդունիմ: Եթէ առաջարկութիւնս ընդունելութեան պիտի արժանանայ Ձեր կողմէ երկու պարագային ալ (թէ առանձին և թէ Ձեր հանդէսին մէջ իբր յօդուած մը) կը խոստանամ հաւաքած նիւթերս պարբերաբար դրկել հրատարակութեան համար:

Պատրաստ ունիմ Նահապետ Քուչակի (որ այստեղ Վանցի-Քուչակ կը կոչուի ժողովուրդի կողմէ) կենսագրական հաւաքածու և թրքերէն լեզուով իր չորս ոտանաւորները: *Կական Ասլան*, *Յովանէս Գոյիանցին*, *Ալեքսանոս ժողովրդա-կան ոտանաւորները*: *Խան-դմղըմ* քրդական վէպն ալ քրդական լեզուով գրի առած եմ, բայց տակաւին չեմ թարգմանած՝ սպասելով, որ աւելի լաւ ու լիակատար վարիանտ մ'ալ ձեռք բերեմ:

Ձեր հասցէն ինձ տալու շնորհն ըրէք, որպէսզի կարողանամ ուղղակի Ձեզի գրել: Հանդէսիդ տարեկան բաժանորդագրութիւնն ալ հասցէով ինձի դրկեցէք, գուցէ բաժանորդագրուողներ լինեն: Այժմ միայն մէկ օրինակ ունիմ ձեռքիս տակ և ախորժակով կը կարդամ «Մամօէ-Ձին»-ը: Գեղեցիկ վէպ է, բայց բնագրին քաղցրութիւնը կորսնցուցած է: Քրդերէնը երբ կ'երգուի, մարդս չի կարող ար-ցունքները զսպել:

Չմոռնամ յիշել, որ «Խան-դմղըմ»-ը դիւցազներգական վէպ մըն է, պատե-րազմի մը նկարագրութիւնը: Հայերէն կարճաոտ վարիանտ մ'ալ ունիմ ոտանա-ւորի ձևով, որու մէջ Հայ երգիչը *Խան-Դմղըմին* Հայ ծագում վերագրած է:

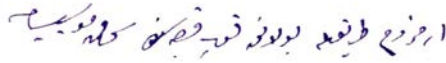
Ազգագրական նիւթեր հաւաքելու բոլորն փափաք ունիմ, բայց գիտէք, որ մեր կեանքի պայմանները այնքան ալ նպաստաւոր չեն. ուսումնասիրութեան համար միջոցներ կը պակսին մեզի բացարձակապէս: Բացի ասկէ, այստեղ չենք քա-ջալերուիր...

Խոստանալով Ձեզի գրել երբեմն երբեմն՝ կը սպասիմ Ձեր խրախուսանք-ներուն և քաջալերութեանը:

Հաճեցէք ընդունել իմ յարգանքներս՝

Սահակ Մովսէսեանց
(Բենսէ)

Իմ հասցէս.

(Օսմաներեն հասցեն թարգմանաբար՝ «Էրզրումի միջոցով Բուլանըիի գավառակ, Սահակ Մովսէսյան»)

Турция, через Караурган. – Буланик-Коп
Саак Мовсесян

Եզրակացություններ

1. Ակնհայտ է, որ գոյություն է ունեցել «Ասլան աղա» վիպերգի մեկ այլ տարբերակ՝ «Կական Ասլան», որը, սակայն, չի պահպանվել: 1900–1913 թթ. այն գրառել է բանահավաք Բենսեն (Ս. Մովսիսյան), Մշո դաշտում: «Կական Ասլանը» Մոկսից դուրս և ոչ մոկացի բանասացից արձանագրված վիպերգի չափածո տարբերակներից է:

2. «Կական» մականունը նույնական է Ս. Հայկունու գրառած տարբերակից հայտնի «Կագուանի» հետ, ընդամին, բոլոր դեպքերում էլ ընդգծվում է վիպերգի հերոսի հրեշտակամարտ լինելը:

3. Ըստ ամենայնի, Կական Ասլանի կերպարն արձանագրված է «Սասնա ծռեր» էպոսի պատումներից մեկում, որտեղից էլ այն ընդգրկվել է էպոսի համահավաք տարբերակում:

Շնորհակալական

Հոդվածի գրության ընթացքում տրամադրված տեղեկությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում արևելագետ Վ. Ոսկանյանին:

Գրականություն/ References/ Литература

1. Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Abeghyan M. 1966, Works, vol. 1, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
2. Աբեղյան Մ. 1971, Երկեր, հ. Ե, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Abeghyan M. 1971, Works, vol. 5. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
3. Աճառյան Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ (Ե–Կ), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Acharian H. 1973, Armenian Etymological Dictionary, vol. 2, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
4. Առձեռն բառարան Հայկազնեան լեզուի (ԱԲՀԼ) 1865, Բ տպագրություն (կազմ.՝
հ. Մ. Ազեբեան և հ. Գ. Ճէլալեան), Վենետիկ, Ի Սուրբ Ղազար:

- Manual Dictionary of Armenian Language 1865, 2nd Edition (comp. by F.M. Avgerian and F.G. Jelalian), Venice, S. Lazzaro (in Armenian).
5. Բենսե 1901, Բուլանքի կամ Հարք գաւառ, Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի:
Bense 1901, Bulanykh or Harq County, Tbilisi, Printing House of K. Martiroseants (in Armenian).
 6. Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ե. Լալայանի ֆոնդ, Բենսեի նամակը, N 105, 1–3:
Museum Literature and Art, Y. Lalayan Fund, N 105, 1–3 (in Armenian).
 7. Գրիգորյան Գ. 1986, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, գր. 5, Բնագրեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Grigoryan G. 1986, Armenian Folk Ballads and Historical Song Folklore, vol. 5, Original Texts, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 8. Գրիգորյան Գ. 1991, Հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմավիպական հերոսները, Երևան, «Լույս»:
Grigoryan G. 1991, The Historical-Epic Heroes of Ancient and Medieval Armenia, Yerevan, Luys (in Armenian).
 9. Զարյան Ն. 1972, Երկերի ժողովածու, հ. 5, «Սասնա Դավիթ» հայ ժողովրդական դյուցազնավեպ, Երևան, «Հայաստան»:
Zaryan N. 1972, Collection of Works, vol. 5, "David of Sassoun" Armenian Folk Heroic Epic, Yerevan, Hayastan (in Armenian).
 10. Էմինեան ազգագրական ժողովածու (ԷԱԺ) 1906, հ. 2, ժողովրդական երգ, առած, ասած, հանելուկ, երդում, օրհնանք, անէծք եւ այլն, Լազարեանց Ճեմարան Արևելեան լեզուաց, Մոսկուա-Վաղարշապատ:
Eminean Ethnographic Collection 1906, vol. 6, Folk Song, Proverb, Saying, Riddle, Oath, Blessing, Curse etc., Moscow-Vagharshapat, Lazarian (Lazarev) Institute of Oriental Languages Press (in Armenian).
 11. Լալայեան Ե. 1913, Վասպուրականի բանահիւսութիւնից: Շատախի բարբառով, Ազգագրական հանդէս, գր. XXV (2), 109–164:
Lalayan Y. 1913, From Vaspurakan Folklore. In Shatakh Dialect. Ethnographic Journal, N XXV (2), 109–164 (in Armenian).
 12. Խուդաբաշյան Կ. 2001, Հոգևոր տաղի ժանրը հայ վիպերգության մեջ, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, «Հայաստան», 79–88:
Khudabashyan K. 2001, The Genre of Spiritual Tagh in Armenian Ballad Poetry, Armenian Saints and Sanctuaries, Yerevan, Hayastan, 79–88 (in Armenian).
 13. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (ՀԱԲ) 1978, հ. VIII, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, Սերինե (Ս. Ավագյան), Արճակ (Մշո Բուլանքի) (պատ. խմբ.՝ Վարդումյան Դ., Նազինյան Ա.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Armenian Ethnography and Folklore 1978, vol. 8, Materials and Researches, Serine (S. Avagyan), Archak (Mush-Bulanykh), (ed. by D. Vardumyan and A. Nazinyan), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

14. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ) 1967, հ. X, Տարոն (Մուշ-Բուլանկխ) (կազմ. և ծանոթագր. Ս. Տարոնցի), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Armenian Folk Tales 1967, vol. X, Taron (Mush-Bulanykh), (comp. by S. Tarontsi), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
15. Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Երևան, Համազգային «Վահէ Սէթեան» տպ.
Harutyunyan S. 2000, Armenian Mythology, Yerevan, "Vahe Setian" Publishing House (in Armenian).
16. Հարությունյան Ս. 2010, Բանագիտական ակնարկներ, Երևան, «Գիտություն»:
Harutyunyan S. 2010, Folklore Essays, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
17. Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Բ, Երևան, «Պետհրատ»:
Malkhaseants S. 1944, Armenian Explanatory Dictionary, vol. 2, Yerevan, Pethrat (in Armenian).
18. Յովսէփեանց Գ. 1892, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստութիւնից: Ժողովրդագրական նիւթեր, գք. Գ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի:
Hovsepeants G. 1892, Fragments of Popular Folklore: Demographic Materials, vol. 3. Tbilisi, Printing House of M. Sharadze (in Armenian).
19. Նժդեհեան Գ. 1904, Մամօ եւ Զինէ. Քրդական ժողովրդական վէպ (Ալաշկերտի վարիանտ), Ազգագրական հանդէս, գք. XI, 197–240:
Nzhdehean G. 1904, Mamo and Zine. Kurdish Folk Epic (Alashkert Version), Ethnographic Journal, vol. XI, 197–240 (in Armenian).
20. Զնդի Հ. 1985, Քրդական «Դըմ–դըմ» էպոսի հայերեն տարբերակները, Արևելագիտական ժողովածու, հ. XIII, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 174–182:
Jndi H. 1985, The Armenian Versions of Kurdish Epic "Dym-Dym", Oriental Collection, vol. XIII, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 174–182 (in Armenian).
21. Սասնա ծռեր 1936, ժողովրդական վէպ, հ. Ա (խմբ. Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, «Պետհրատ»:
Daredevils of Sassoun (Sasna Tsrer) 1936, Folk Epic, vol. 1 (ed. by M. Abeghyan, with support of K. Melik-Ohanjanyan), Yerevan, Pethrat (in Armenian).
22. Սասնա ծռեր 1977, ժողովրդական վէպ (աշխատությամբ՝ Ս. Հարությունյանի), Երևան, «Սովետական գրող»:
Daredevils of Sassoun 1977, Folk Epic (ed. by S. Harutyunyan), Yerevan, Sovetakan Grog (in Armenian).
23. Սասունցի Դավիթ 1939, Հայկական ժողովրդական էպոս (կազմ.՝ Մ. Աբեղյան, Գ. Աբով, Ա. Ղանալանյան, խմբ.՝ Ի. Օրբելի), Երևան, «Պետհրատ»:
David of Sassoun (Sasuntsi David) 1939. Armenian Folk Epic (comp. by M. Abeghyan, G. Abov, A. Ghanalanyan, ed. by J. Orbeli), Yerevan, Pethrat (in Armenian).
24. Սասունցի Դավիթ 1981, Հայ ժողովրդական հերոսավէպ (առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագրությունները՝ Ս. Հարությունյանի), Երևան, «Լույս»:
David of Sassoun 1981, Armenian Folk Heroic Epic (Introduction, Dictionary and References by S. Harutyunyan), Yerevan, Luys (in Armenian).

25. Баскаков А.Н. и др. 1977, Турецко-русский словарь: 48 000 слов, Москва, «Русский язык».
Baskakov A. N. et al. 1977, Turkish-Russian Dictionary: 48 000 Words, Moscow, Russkiy Yazik (in Russian).
26. Брюсов В.Я. 1916, Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней в переводе русских поэтов, Москва, Издание Московского Армянского комитета.
Brusov V.Y. 1916, Poetry of Armenia from Ancient Times to the Present Day, Translated by Russian Poets, Moscow, Armenian Committee of Moscow Press (in Russian).
27. Еврейская Энциклопедия Брокгауза и Ефрона {ЕЭБЕ} 1913, т. XVI, Санкт-Петербург, изд. Брокгауз-Ефрон.
Jewish Encyclopedia of Brockhaus and Efron 1913, vol. XVI, St. Petersburg, Publishing House of Brockhaus-Efron (in Russian).
28. Жирмунский В.М. 1962, Огузский героический эпос и «Книга Коркута», Книга моего деда Коркута, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 131–258.
Zhirmunsky V.M. 1962, Oghuz Heroic Epic and the "Book of Korkut", Book of my Grandfather Korkut, Moscow-Leningrad, Academy of Sciences of USSR Press, 131–258 (in Russian).
29. Орбели И.А. 1982, Фольклор и быт Мокса (предисл. Р.Р. Орбели), Москва, «Наука».
Orbeli J.A. 1982, Folklore and Lifestyle of Moks (Foreword by R.R. Orbeli), Moscow, Nauka (in Russian).
30. Орбели И.А. 2002, Избранные труды, т. II, Ереван, «Гитутюн».
Orbeli J.A. 2002, Selected Works, vol. 2, Yerevan, Gitutyun (in Russian).
31. Beekes R.S.P. 2010, Etymological Dictionary of Greek, Brill, Leiden-Boston.
32. Noegel S., Wheeler B. 2002, Historical Dictionary of Prophets in Islam and Judaism, Maryland and London, Scarecrow Press Inc., Lanham.
33. Chalatianz B. 1909, Armenische Heiligenlegenden. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Begründet von K. Weinhold. Im Auftrage des Vereins Herausgegeben von J. Bolte, Berlin, Behrend & Co, 361–369.
34. Chants populaires arméniens 1903, Traduction Francaise et introduction par Archag Tchobanian (Préface de P. Adam), Paris, Societte d'editions littéraires et artistiques.